

تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم بر اساس میزان پرداختن به انواع روش‌های تربیت اسلامی

اکرم بختیاری* دکتر طیبه توسلی**

چکیده

هدف از تحقیق حاضر تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم بر اساس میزان پرداختن به انواع روش‌های تربیت اسلامی است. روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا است. جامعه تحلیلی شامل کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ بوده که با توجه به ماهیت موضوع و محدودیت جامعه پژوهشی از نمونه‌گیری صرفنظر شد و کل جامعه تحلیلی مورد بررسی قرار گرفت. ابزار جمع‌آوری اطلاعات فرم فیش‌برداری و نیز سیاهه تحلیل محتوای محقق ساخته بود. داده‌های حاصل با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی «آنتروپی شانون» مورد بررسی قرار گرفت. نتایج حاصل از پژوهش نشان داد که در مجموع، در کتاب درسی پیام‌های آسمان ۴۰۸ مرتبه به روش‌های تربیت اسلامی توجه شده است که در این میان به روش اصلاحی با ۹۷۵/۰ و ضریب اهمیت ۳۴۰/۰ بیشترین توجه، سپس روش اقتضایی با ۹۴۵/۰ و اطلاعاتی ۹۵۱/۰ و ضریب اهمیت ۳۳۱/۰ و نهایتاً روش ایجاد با ۹۴۵/۰ و ضریب اهمیت ۳۲۹/۰ کمترین توجه شده است.

واژگان کلیدی: روش‌های تربیت اسلامی، کتاب پیام‌های آسمان، پایه هفتم، تحلیل محتوا

در نظام آموزش و پرورش ایران درس دینی یکی از مهم‌ترین درس‌ها و مرجع یادگیری آموزه‌های دین مبین اسلام برای دانش‌آموزان است. برای شیعیان، بعد از خداوند و کلام او در قرآن کریم، امامان معصوم (ع) والاترین مربیان تربیتی در مکتب اسلام هستند؛ از این رو بهترین راه شناخت تربیت اسلامی مراجعه به کلام و سیره ایشان است که شناخت آن موجب سعادت دنیا و آخرت انسان است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۷: ۲۶۸؛ موسوی‌کاشمری، ۱۳۸۶: ۵۰).

تربیت در جامعه اسلامی ایران نیازمند بهره‌گیری از روش‌های تربیت اسلامی است تا در سایه آن شهروندان افرادی مؤمن، خداجو، مسئول و متعهد تربیت شوند و پیشرفت معنوی آنان در راستای پیشرفت‌های علمی‌شان قرار گیرد. به گونه‌ای که به دلیل بی‌توجهی به بُعد معنوی دچار مشکلات اخلاقی و رفتاری نگردند و از معنویات و عبادت خداوند سبحان فاصله نگیرند. این منظور حاصل نمی‌شود مگر این که محتوای تربیتی از قرآن و سنت اتخاذ شود.

اختلاف استعدادها، ظرفیت‌ها، نیازها، روحیه‌ها، خواست‌ها و سلیقه‌ها که معلول اختلاف طبایع، تأثیرات گوناگون محیطی، جغرافیایی، فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و اجتماعی است، مایه بقاء، دوام و رشد جوامع انسانی است، اگر این اختلاف‌ها وجود نداشت بشر قادر به زندگی و تکامل نبود. این واقعیتی است که در مراحل مختلف تربیت باید لحاظ شود و به هیچ روی مورد غفلت قرار نگیرد. امیر مؤمنان علی (ع) در این باره می‌فرماید: «لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا تَفَاوَتُوا فَإِذَا اسْتَوَوْا هَلَكُوا» (ابن بابویه، ۱۳۸۰: ۳۶۲)، خیر مردم در تفاوت آن‌ها (در استعدادها) است و اگر همه (در استعداد) مساوی باشند هلاک می‌شوند.

هر انسان کتابی یکتاست و از ویژگی‌ها و خصوصیات برخورداری است که اختصاص به خودش دارد. در این راستا، گرچه هر موجود زنده‌ای تربیت‌پذیر است، اما تربیت‌پذیری انسان از ویژگی‌های خاصی برخوردار است. انسان با برخورداری از عقل، تدبیر و عواطف انسانی تربیت‌پذیرتر از دیگر موجودات نظام آفرینش است (بهرامی، ۱۳۸۷: ۱۳). امام علی (ع) می‌فرماید: «وَلَا تَكُونَنَّ مِمَّنْ لَا تَنْفَعُهُ الْعِظَةُ ... فَإِنَّ الْعَاقِلَ يَتَعَطَّى بِالْأَدَابِ وَ الْبَهَائِمُ لَا تَتَخَطَّى إِلَّا بِالضَّرْبِ» (نهج البلاغه، نامه ۳۱)، از

کسانی مباش که پند و اندرز به آن‌ها سودی نمی‌بخشد زیرا عاقل با تربیت پند پذیرد، اما چهارپایان با زدن.

با توجه به پندآموز و تربیت‌پذیر بودن انسان، امام علی (ع) سفارش کرده است که: در تربیت کودک، تربیت نفس و تربیت افراد باید شتاب کرد و تربیت را بر هر کار دیگری مقدم داشت، زیرا ممکن است آداب بد، معاشرت‌های زشت و ناروا دل‌های پاک را آلوده سازد و تربیت و سازندگی را ناممکن نماید. آن حضرت به فرزندش امام حسن مجتبی (ع) می‌نویسد: «لَتَسْتَقْبَلَ بَعْدَ رَايِكَ مِنَ الْأَمْرِ مَا قَدْ كَفَاكَ أَهْلَ التَّجَارِبِ بُعْيَتُهُ وَتَجْرِبَتُهُ» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱)، من در تعلیم تو پیش از آنکه قلبت سخت شود و عقل و فکرت به امور دیگری مشغول گردد مبادرت ورزیدم تا با تصمیم جدی به استقبال کارهایی بشتابی که پیش از تو اندیشمندان و اهل تجربه، به زحمت، آزمون آن را کشیده‌اند. همچنین امام علی (ع) می‌فرماید: «الْعِلْمُ وَرَأْيُهُ كَرِيمَةٌ وَالْأَدَابُ حُلٌّ مُجَدَّدٌ وَ الْفَكْرُ مِرْآةٌ صَافِيَةٌ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۵)، یعنی علم میراثی گران‌بها، تربیت لباسی فاخر و اندیشه آینه‌ای است نورانی. «لَا غِنَى كَالْعَقْلِ وَلَا فَقْرٌ كَالْجَهْلِ وَلَا مِيرَاثٌ كَالْأَدَابِ وَلَا ظَهِيرٌ كَالْمَشَاوِرِ» (آمدی تمیمی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۴۶)، هیچ ثروتی چون عقل نیست و هیچ فقری چون جهل نیست و هیچ میراثی چون ادب و هیچ پشتیبانی چون مشاور نخواهد بود.

لازم به ذکر است که برای هرکاری راهی مناسب و برای هر امری روشی در خور یافت می‌شود؛ اگر برای ورود به هر کاری از راه مناسب و برای انجام دادن هر امری از روش در خور آن استفاده نشود، نمی‌توان انتظار نتیجه بایسته و شایسته داشت. امیر مؤمنان علی (ع) تأکید فرموده است که برای ورود به هر چیز باید راه مناسب آن را یافت، چنان‌که برای هدایت و تربیت باید به «باب ورود»، یعنی راه و روش، توجه جدی نمود. آن حضرت فرموده است: «نَحْنُ الشُّعَارُ وَالْأَصْحَابُ وَالْخَزَنَةُ وَالْأَبْوَابُ وَلَا تُؤْتِي الْبَيْوتَ إِلَّا مِنْ أَبْوَابِهَا» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۵۴)، ما خاصان، یاران، گنجوران نبوت و درهای رسالتیم و به خانه‌ها جز از درهای آن نتوان وارد شد.

بی‌گمان برای رفتن به سوی مقاصد تربیت، لازم است راه‌ها به درستی انتخاب و از روش‌های مناسب بهره گرفته شود، در غیر این صورت تلاش‌ها و زحمات‌ها به بار نخواهد نشست و برنامه‌ها و هزینه‌ها تباه خواهد شد. بیان امام علی (ع) در این باره

راهنمایی بس سودمند است: «ایها الناس، من سلک الطريق الواضح ورد الماء، و من خالف وقع فی التیه» (نهج البلاغه، کلام ۲۰۱)، ای مردم! آن که راه درست را بپیماید به آب دست یابد هرکس جز این کند در بیابان سرگردان شود (و از تشنگی بمیرد). هر مکتب و نظام تربیتی ایده‌ها، خواسته‌ها و چه بسا آرمان‌هایی دارد که لازم می‌بیند برای تحقق آن‌ها براساس سلسله‌ای از مبانی و اصول، تدابیر شایسته و بایسته را به کار گیرد و اسلوب‌ها و روش‌هایی را کانون توجه قرار داده و به کار بندد. روش‌ها با تکیه بر اصول می‌توانند چگونگی آغاز، روند و برآیند فعالیت‌های تربیتی را تبیین کنند و در جای خود تحقق‌بخش بینش‌ها، خواسته‌ها، دستورالعمل‌ها و ارزش‌های تربیتی باشند. به عبارتی روش‌ها ناقل بینش‌ها و ارزش‌ها هستند؛ و در غیر این صورت هیچ تحول و نقش تربیتی صورت نمی‌پذیرد. هنگامی که روش‌ها متناسب با مبانی و اصول به کار گرفته شوند، اهمیت نقش آن‌ها در انتقال پیام‌های تربیتی بیشتر و بهتر روشن می‌شود (رهنمایی، ۱۳۸۸: ۸۱).

روش‌های تربیت جهت محقق نمودن این هدف بزرگ، نقشی بی‌بدیل ایفا می‌نمایند. «روش دستورالعمل‌های جزئی» است که رسیدن به هدف را ممکن می‌نماید. در یک دسته‌بندی کلی، روش‌های تربیت اسلامی را می‌توان به دو دسته، «روش‌های اصلاحی» و «روش‌های ایجاد» تقسیم نمود. این نوع تقسیم‌بندی در متون تربیتی فراوان دیده می‌شود (برزینکا،^۱ ۱۹۹۴: ۸۷-۹۱). «روش‌های اصلاحی»، آن دسته از روش‌های تربیتی‌اند که به منظور، حذف یا کاهش یک رفتار ناپسند (اعم از رفتار ظاهری یا اموری درونی همچون تفکرات ناصحیح و ناپسند) به کار می‌روند. معرفی اجمالی این روش‌ها در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. معرفی مختصر روش‌های اصلاحی در زمینه تربیت اسلامی

نوع روش	انواع روش‌ها	تعاریف
اصلاحی	مراقبه و محاسبه نفس	مراقبه و محاسبه روشی برای حفظ حقیقت آدمی، ارزش‌های والای انسانی، تداوم عمل ایمانی، بازگشت از اشتباه‌ها، گناه‌ها و تصحیح به موقع کردارها و رفتارها است. امیرمؤمنان علی(ع) می‌فرماید: آن‌کس که حساب نفس خود را کرد سود برد، و آن‌که از آن غافل ماند زیان دید (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۰۸).
	تغافل	تغافل به معنی خود را بی‌اطلاع نشان دادن و برخی دانسته‌ها و امور را نادیده گرفتن است (عبد، ۱۴۰۹: ۸۱). حضرت علی(ع) می‌فرماید خود را به بی‌خبری نمایاندن از بهترین کارهای بزرگواران است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۵: ۶۴).
	تذکر و یادآوری	تذکر یعنی یادآوری و یادآوردن آنچه انسان به فراموشی سپرده است مانند تذکر نعمت‌ها و یاد منعم و خدایی که در همه جا حاضر است. امام علی(ع) می‌فرماید: خداوند هر چند گاه پیامبرانی فرستاد و به وسیله آنان به بندگان هشدار داد تا حق میثاق فطرت بگذارند و نعمت فراموش کرده را به یاد آرند (نهج‌البلاغه، خطبه ۱).
	امر به معروف و نهی از منکر	امر به معروف، ارشاد به خوبی‌ها و فضایل، و نهی از منکر انتقاد از زشتی‌ها و رذایل است. امام علی(ع) می‌فرماید: تمام کارهای نیک و حتی جهاد در راه خداوند، در برابر امر به معروف و نهی از منکر، چون قطره‌ای است، در برابر دریاها پهن‌آور (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۷۴).
	انذار	انذار به معنای هشدار دادن و متوجه ساختن فرد از نتیجه کارهاست که در آینده رخ می‌نماید و مایه عذاب او خواهد بود (موسوی کاشمری، ۱۳۸۶، ص ۱۱۴). قرآن پیامبر اکرم(ص) را فرمان می‌دهد که: به مردم بگو که بیم‌دهنده آنان هستی و این بیم را از پیش خود نمی‌گویی، بلکه مفاد سخن وحی است (انبیاء، ۴۵: احقاف، ۹؛ مریم، ۹۷).
	عبرت	عبرت راهی است در تربیت، که آدمی را به سوی بصیرت رهنمون می‌شود. امیرمؤمنان علی(ع) می‌فرماید: عبرت بیم‌دهنده‌ای خیرخواه است؛ هر که (در حوادث روزگار و آنچه بر دیگران رفته است) بیندیشد، عبرت گیرد، و هر که عبرت گیرد، خود را (از سرنوشت بد دیگران) دور نگه دارد، و هر که خود را (از بدی‌ها) دور نگه دارد، به سلامت ماند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۸: ۹۲).
	توبه	توبه در لغت به معنای رجوع و بازگشتن است. امام علی(ع) به امام حسن(ع) می‌فرماید: بدان، کسی که گنجینه‌های آسمان و زمین در دست اوست تو را در دعا رخصت داده و پذیرفتن دعایت را بر عهده خویش نهاده و تو را فرموده است از او بخواهی تا به تو بدهد و از او بطلبی تا تو را بیمارزد (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱).

دسته دوم از روش‌های تربیت، در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی روش‌های ایجاد است. «روش‌های ایجاد» روش‌هایی هستند که در ایجاد یک رفتار تازه یا تداوم و تثبیت رفتارهای نیک و درست، کاربرد دارند. معرفی اجمالی این روش‌ها در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲. معرفی مختصر روش‌های ایجاد در زمینه تربیت اسلامی

نوع روش	انواع روش‌ها	تعاریف
تربیتی	زمینه‌سازی	زمینه‌سازی فراهم کردن شرایط است. فراهم آوردن شرایط اولیه‌ای که احتمال بروز رفتارهای مطلوب را بالا می‌برد و احتمال بروز رفتارها و حالات نامطلوب را کاهش می‌دهد (باقری، ۱۳۹۰).
	بصیرت-بخشی	بصیرت نیرویی باطنی است که به نور قدس روشن شده و از پرتو آن، صاحب بصیرت، حقایق و باطن اشیا را در می‌یابد (صدری‌افشار، ۱۳۸۷: ۵۸۷). امام علی (ع) فرمود: نابینایی قابل تحمل‌تر و آسان‌تر از بی‌بصیرتی و کور عقلی است (آمدی تمیمی، ۱۳۷۳: ۴۸۱).
	الگوی	روش الگویی روشی است که انسان نمونه‌ای عینی را مطلوب خویش می‌گیرد و به شبیه‌سازی دست می‌زند و تلاش می‌کند در همه امور خود را همانند الگوی مطلوب خویش سازد و گام در جای او بنهد. در این ارتباط امام علی (ع) می‌فرماید: برای تو بسنده است رسول خدا (ص) را مقتدای خود گردانی ... پس به پیامبر پاکیزه و پاک خود اقتدا کن (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۰).
	تبشیر	تبشیر مظهري از فضل، رحمت و بشارت دادن به عطایایی است که پس از به‌دوش گرفتن تکالیف به فرد ارزانی خواهد شد (باقری؛ ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۶۹).
	تشویق	تشویق به معنای برانگیختن، به شوق آوردن، راغب ساختن و شایق کردن است (فرهنگ معین، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۰۸۸) چنان‌که امیرمؤمنان علی (ع) فرمود: همانا خدای سبحان پاداش را بر طاعت و کيفر را بر معصیت خود قرار داده است تا بندگان را از عذاب خویش باز دارد و به سوی بهشت روانه سازد (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۶۸).
	تکریم	تکریم از سرمایه‌های فطری است که براساس مشیت الهی در باطن هر کس نهاده شده است (قرائتی؛ ۱۳۹۱: ۱۸۲). حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه، این روش تربیتی را در موارد زیادی مورد توجه قرار داده است.
	محبت-ورزی	تکریم از سرمایه‌های فطری است که براساس مشیت الهی در باطن هر کس نهاده شده است (قرائتی؛ ۱۳۹۱: ۱۸۲). حضرت علی (ع) در نهج‌البلاغه، این روش تربیتی را در موارد زیادی مورد توجه قرار داده است.

ناگفته نماند که کارکرد برخی روش‌ها، تنها به یکی از این دو محدود نمی‌شود بلکه بنابر اقتضا و شرایط، در هر دو جنبه کارایی دارند لذا از آن‌ها به «روش‌های اقتضایی» تعبیر می‌شود. این گونه دسته‌بندی در استخراج انواع روش‌های تربیتی، در بسیاری از متون تربیتی قابلیت کاربرد دارد. معرفی این روش‌ها در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳. معرفی مختصر روش‌های اقتضایی در زمینه تربیت اسلامی

نوع روش	انواع روش‌ها	تعاریف
اقتضایی	برهان و استدلال	راه تربیت آدمی، راهی است که از فکر و استدلال می‌گذرد. یکی از عوامل مزاحم پیشرفت و تکامل انسان‌ها جهل و نادانی است. براساس این روش می‌توان استنتاج کرد که عالی‌ترین ثروت و غنا برای هر کشوری غنای فرهنگی است، تا آنجا که به سرچشمه عقل و خرد راه یافته باشد.
	پرسش و پاسخ	در روش پرسش و پاسخ برای ایجاد انگیزه در مرتبی جهت دریافت مطلب، وی با پرسش مواجه می‌شود. قرآن کریم در موارد متعددی از این روش استفاده کرده که از جمله آن‌ها در سوره واقعه است: آیا آنچه را کشت می‌کنید ملاحظه کرده‌اید؟ (واقعه، ۶۵ - ۶۳).
	تمثیل	تمثیل در زمینه درک حقایق در حوزه امور عقلی و حکمت‌ها، که به سادگی از طریق ابزارهای شناختی حسی قابل درک و فهم نیست، کاربرد دارد. حضرت علی (ع) می‌فرماید: آگاه باشید که گناهان همانند مرکب‌های چموشند که سواران خود (گناهکاران) را در آتش دوزخ می‌اندازند اما تقوا همانند مرکب رام و فرمانبرداری است که سواران خود را وارد بهشت جاویدان می‌کند (آمدی تمیمی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۷۳).
	تلقین به نفس	تلقین به نفس، یاد دادن مرتبی است به این که در موقعیت‌های مختلف از طریق به زبان آوردن گفتاری معین یا در دل گذاردن آن، خود را برای انجام عملی یا ترک آن مهیا نماید. قرآن علاوه بر این که ما را به ذکر خدا توصیه می‌کند، به کارگیری آهنگ و لحن مناسب آن (ذکر) را به گونه‌ای که بیشترین تأثیر را برای نفس داشته باشد، خاطرنشان می‌سازد (اعراف، ۲۰۵).
	موعظه	موعظه در اصل به معنای منعی است که با بیم دادن همراه است. موعظه یادآوری قلب است در آنچه قلب او را نسبت به ثواب و عقاب رقت می‌بخشد و از بدی باز می‌دارد. امیرمؤمنان علی (ع) در نامه به فرزندش حسن (ع) می‌فرماید: قلبت را با موعظه جانبخش احیا کن (نهج البلاغه، نامه ۳۱).
	مشورت	مشورت در کارها، موجب شکوفایی استعدادهای درونی افراد شده و زمینه الفت و مهربانی آن‌ها را آماده می‌سازد. حضرت علی (ع) می‌فرماید: مشورت و نظرخواهی از دیگران، عین هدایت است و کسی که تنها به فکر خود اعتماد نماید خویشتن را به خطر انداخته است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴: ۱۰۰).
	دعا	دعا و نیایش گرایش روح آدمی به مبدأ هستی است که به صورت درخواست کمک یا تأمل و کشف و شهود بروز می‌کند (کارل، ترجمه دبیری، ۱۳۸۵). امیرمؤمنان (ع) می‌فرماید: بدان که خداوند به تو اجازه درخواست و دعا داد، و اجابت آن را به عهده گرفته است (نهج البلاغه، نامه ۳۱).

کتب درسی رسانه‌ای مهم و پر کاربرد در ساختار آموزشی کشور است از این رو در حوزه‌های مختلف از جمله روش‌های تربیتی نیازمند تحلیل و بررسی است (نوریان، ۱۳۸۹: ۲۹). بر این اساس بررسی‌هایی در زمینه تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی از جهات گوناگون صورت گرفته است که به یافته‌های آن‌ها در ادامه به‌طور مختصر اشاره شده است.

رمضانی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «اصول و روش‌های تربیت اجتماعی کودک براساس قرآن و نهج‌البلاغه» پس از بررسی‌های فراوان در نهج‌البلاغه در مجموع ده اصل (کرامت، محبت، توجه به تفاوت‌های فردی، مدارا، اعتدال، مسئولیت، کمال‌جویی، راست‌گویی، مشورت، تعاون و همکاری) و شش روش (الگویی، پیشگیری، عبرت‌آموزی، تشویق، تنبیه و تعلیم) را برای تربیت اجتماعی کودک احصا نمود.

شریفی (۱۳۸۹) در مطالعه خود دریافت که حکمت، تربیت عقلانی، تذکر، یادآوری نعمت‌ها، موعظه، خطابه، عبرت‌آموزی، کاربرد اصول روان‌شناسی، امر به معروف و نهی از منکر، مشارطه، مراقبه، محاسبه و معاتبه از جمله روش‌های تربیت اخلاقی است که می‌توان در تربیت آن را مورد استفاده قرار داد.

زهادت (۱۳۸۶) یادآور شد که تربیت از نعمت‌های بزرگ الهی است که خداوند آن را به انسان ارزانی داشته است و اهتمام به چنین امری می‌تواند موجب بیداری انسان از خواب غفلت، و توجه او به مسئولیتش در پیشگاه آفریدگار گردد. البته تربیت هنگامی می‌تواند انسان را به کمال و هدف خلقت برساند که هماهنگ با آموزه‌های دینی الهی باشد. عابدی (۱۳۸۵) در مطالعه خود دریافت که روش‌های تربیتی قابل استخراج در کتاب درسی دین و زندگی عبارت‌اند از: الگو یا سرمشق، موعظه و نصیحت، امر به معروف و نهی از منکر، عبرت گرفتن از سرنوشت گذشتگان، انتخاب هم‌نشین و تدارک محیط مساعد تربیتی، اعمال پاداش و کیفر، ذکر مرگ، مهرورزی و عطوفت.

افخمی‌اردکانی (۱۳۸۴) یادآور شد که مبنای شرافت و برتری خلقت انسان، اصل کرامت و اصل عزت و روش اجتناب از تحقیر، ابراز توانایی و روش تغافل است؛ مبنای تأثیرگذاری بر محیط، اصل مسئولیت‌پذیری، روش مواجهه با نتایج اعمال است؛ مبنای تأثیرپذیری انسان از شرایط، اصل اصلاح شرایط، روابط انسانی و روش زمینه‌سازی، تغییر

موقعیت، الگوسازی، پیشگیری، امر به معروف و نهی از منکر است؛ مبنای احسان، اصل فضل، اصل تقدم رحمت بر مجازات، روش چشم‌پوشی از خطاها و تشویق است؛ مبنای حسن اصل آراستگی، روش آراستن ظاهر و زینت دادن کلام است. دلشاد تهرانی (۱۳۸۲) یادآور شد روش‌های الگویی، محبت، تذکر، عبرت، موعظه، توبه، ابتلا و امتحان، مراقبه و محاسبه، تشویق و تنبیه از روش‌هایی است که در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی قابلیت کاربرد فراوانی دارد. فتحی‌زاده (۱۳۹۲) در مطالعه خود دریافت که کتب پیام‌های آسمان دوره راهنمایی، ابعاد مختلف دین‌داری (اعتقادی، مناسکی، عاطفی، پیامدی) را در محتوا پوشش می‌دهد. افکاری (۱۳۹۳) یادآور شد که در کتاب‌های درسی علی‌رغم اهمیت نقش نهاد آموزش و پرورش در فرایند تربیت متربیان و نیز محوریت اساسی کتب درسی در جریان تعلیم و تربیت، به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی به‌طور جدی و علمی پرداخته نشده است. همچنین بیشتر مطالب کتب یاد شده، با مضامینی حاوی پند و اندرز ارائه شده و برای ارتباط مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با زندگی روزمره دانش‌آموزان فعالیت‌پیش‌بینی نشده است. ضمناً از شیوه‌های تدریس متناسب با رده سنی کودکان دبستانی، در جهت ارتقای شناخت ارزش اخلاقی در نزد آنان و در نهایت ملتزم نمودن آنان به آموزه‌های اخلاقی با رویکرد اسلامی کمتر بهره‌برده شده است. اشرفی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی نمودهای تربیت دینی در کتاب درسی فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی تحصیلی» (۸۸-۸۹) دریافت که در این کتاب تعلیمات دینی به حیطه شناختی، آن‌هم فقط «دانش» بیشترین توجه و حیطه روانی-حرکتی کمترین توجه برنامه‌ریزان را به خود جلب نموده است. تسهیل‌کننده‌های تربیت دینی یعنی نوآوری‌های آموزشی، ارتباط مطالب کتاب با مسائل اخلاقی-اجتماعی، پذیرش آداب و رسوم سنتی و مقایسه فرهنگ‌های دینی و غیردینی کمترین درصد، را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین مقوله‌های تأکید بر فهم دین، وجود آیات و روایات مدلل، وجود الگوهای تأثیرگذار در فهم باطن دین به ترتیب بالاترین فراوانی و درصد را به خود اختصاص داده‌اند. در زمینه بازدارنده‌ها نیز نتیجه پژوهش او نشان داد که این کتاب غیرفعال بوده و دانش‌آموزان را به سوی یک رشته محفوظات سوق می‌دهد که به کاهش ایجاد انگیزه یادگیری در آن‌ها منجر می‌شود. میرعارفین (۱۳۸۶) در مطالعه خود دریافت که اکثریت پاسخ‌دهندگان عقیده دارند در کتاب‌های دین و زندگی باید در ارائه الگوهای عملی برگرفته از نظام تربیتی

پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) به دانش آموزان، توجه و تلاش بیشتری شود. کلبعلی (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی محتوای کتاب‌های دینی، اجتماعی و فارسی مقاطع ابتدایی و راهنمایی در رابطه با آشناسازی دانش آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی» دریافت که ارزش‌های اسلامی در کتاب‌های فارسی و دینی از نظر کمی برابر با اهداف آن دروس است، ولی ارزش‌های ایرانی در حد اهداف دروس مذکور نیست.

با توجه به این که کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم یکی از کتاب‌های جدید التالیف است که در جهت آشنایی دانش آموزان مدارس با آموزه‌های نظری و عملی اسلام تدوین شده است، سؤالی که مطرح است این است که به چه میزان به روش‌های تربیتی اسلامی، در این کتاب (پیام‌های آسمان پایه هفتم) پرداخته شده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی، شامل تحلیل محتوا^۱ انجام یافته است. تحلیل محتوا روشی مبتنی بر مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباطها به شیوه نظام‌دار عینی و کمی برای اندازه‌گیری متغیرها و شامل مراحل آماده‌سازی، سازمان‌دهی، بررسی و پردازش پیام است. جامعه تحلیلی پژوهش محتوای کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ است که در دفتر برنامه‌ریزی و تالیف کتب درسی (گروه تعلیمات دینی) سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، در پنج فصل و ۱۵ درس با موضوعات خداشناسی، معاد، راهنماشناسی، راه توشه و اخلاق تألیف و منتشر شده است. در این مطالعه نمونه تحلیل با جامعه تحلیل برابر است یعنی با توجه به ماهیت و موضوع پژوهش از نمونه‌گیری صرف نظر شد و کل جامعه تحلیل مورد بررسی قرار گرفته است. مقوله‌بندی و تعیین شاخص‌ها در این تحقیق با روش جعبه‌ای^۲ انجام پذیرفته است. یعنی طبقات (مصادیق) قبل از اجرای تحقیق تعیین شدند. به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند (نوریان، ۱۳۸۹: ۶۵). واحد ثبت^۳ در این پژوهش، «مضمون» است. منظور از مضمون پیام خاصی است که از جانب فرستنده پیام مورد توجه قرار گرفته است. روش شمارش در این مطالعه، فراوانی است.

1. Content analysis
2. Procedure parboil
3. Recording unit

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

ابزار جمع‌آوری اطلاعات در دو مرحله تدوین شد که مرحله اول، تعیین مصادیق روش‌های تربیتی و مرحله دوم، تدوین فهرست بررسی محتوا بود.

مرحله اول تعیین مصادیق روش‌های تربیتی: در این مرحله براساس ادبیات پژوهش، با توجه به اهداف پژوهش، مفاهیم روش‌های تربیتی، مصادیق هر کدام از روش‌ها استخراج شدند. مصادیق استخراج شده در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. مصادیق روش‌های تربیت اسلامی

روش‌های تربیتی	زیر مجموعه روش‌های تربیتی	مصادیق
ایجاد	زمینه‌سازی	ایجاد زمینه برای انجام رفتارهای مطلوب و پیشگیری از لغزش‌های اخلاقی، عقیدتی و اجتماعی (رفتارهای نامطلوب)
	بصیرت بخشی	صبر، ثبات قدم، جسارت، شجاعت در برابر باطل
	الگویی	الگودهی، الگودازی و الگودایی
	تبشیر	امید
	تشویق	قدردانی و تشکر از تلاش
	تکریم	بندگی و اطاعت از خدا، پروا داشتن از خدا، پاس داشتن حرمت‌های الهی و تقوای پیشگی
	محبت‌ورزی	ستایش و قدردانی
اصلاحی	محاسبه نفس	بازبینی عملکرد
	تغافل	پذیرش عذرخواهی یا عذر تراشی متربی
	تذکر	یادآوری حق، غیر او را از یاد بردن
	امر به معروف و نهی از منکر	دعوت به انجام نیکی‌ها و دوری گزیدن از بدی‌ها
	انذار	آگاه نمودن متربیان از عواقب اعمال نامطلوب و برحذر نمودن متربیان از آن
	عبرت	دیدن مصادیق هزار چهره خطاهای معین و معلوم
	توبه	بازگشت از خطا و تکرار نکردن آن
اقتضایی	برهان و استدلال	فاصله گرفتن از تقلید، دلیل آوردن، با دلیل مطلبی را پذیرفتن
	پرسش و پاسخ	در بن بست‌های سؤال قرار گرفتن، تشویق به پاسخ دادن
	تلقین به نفس	نماز، حج، جهاد
	موعظه	یادآوری نعمت‌ها
	مشورت	مشارکت دادن دیگران در تصمیم‌گیری
	دعا	کمک خواستن از نیروهای الهی

به منظور آگاهی از روایی مصادیق روش‌های تربیتی، مصادیق استخراج شده در اختیار صاحب‌نظران آشنا به حوزه تعلیم و تربیت و تعلیم و تربیت اسلامی قرار گرفت و از آن‌ها خواسته شد که مصادیق هر کدام از روش‌ها را با توجه به مفهوم و تعاریف روش‌ها به صورت محتوایی مورد بررسی قرار دهند. صاحب‌نظران پس از مطالعه مصادیق دیدگاه‌های خود را پیرامون اصلاح و یا حذف، در اختیار گذاشتند که براساس نظرات دریافتی اصلاحات انجام و چارچوب اصلاح شده مجدداً در اختیار صاحب‌نظران قرار داده شد که صاحب‌نظران اصلاحات انجام شده را مورد تأیید قرار دادند.

مرحله دوم تهیه فهرست واریسی: پس از تأیید مصادیق جدولی تنظیم شد که در ستون اول نام روش کلی و در ستون دوم زیر مجموعه‌های هر روش به تفکیک و در ستون سوم مصادیق این روش‌ها در کتاب درسی «پیام‌های آسمان» و در ستون چهارم شماره صفحه، در ستون پنجم فراوانی آن روش‌ها ثبت شد، براساس این جدول محتوای دروس پانزده گانه مورد تحلیل قرار گرفت.

جهت تعیین پایایی ابزار، از روش اسکات^۱ (۱۳۹۱) استفاده شد. بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار پنج نفر از صاحب‌نظران حوزه تعلیم و تربیت و تعلیم و تربیت اسلامی قرار گرفت و ضریب توافق بین دیدگاه‌های آن‌ها ۹۶/۷ درصد به دست آمد که ضریبی بالا و قابل ملاحظه محسوب می‌شود.

$$C.R = \frac{\text{مقوله‌های مورد توافق}}{\text{کل مقوله‌ها}} \times 100 \quad C.R = \frac{42+43+41+40+42}{5 \times 43} \times 100 = 96/7$$

داده‌های حاصل با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون^۲ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. این روش به مدل جبرانی مشهور است. با استفاده از این روش میزان توجه به روش‌های تربیت اسلامی در کتاب درسی پیام‌های آسمان مورد مطالعه قرار گرفت. بدین معنی که ابتدا فراوانی روش‌های تربیت اسلامی در محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان در جدول مربوطه درج گردید؛ سپس داده‌های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون (یعنی داده‌های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی

1. Scott
2. Shannon entropy

مقوله‌ها و به دست آوردن ضریب اهمیت آن‌ها) مورد تجزیه، تحلیل و توصیف قرار گرفت بدین معنی که:

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی بهنجار شد که برای این کار از این رابطه استفاده گردیده است:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i=1,2,3,\dots,m, j=1,2,\dots,m)$$

هنجار شده ماتریس فراوانی P ، فراوانی مقوله F ، شماره پاسخگو i ، شماره مقوله j ، تعداد پاسخگو m

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در ستون‌های مربوطه قرار داده شد، که برای این منظور از رابطه زیر استفاده گردید.

$$E_{j=-K \sum_{i=1}^m} \left[P_{ij} L_n P_{ij} \right] \quad (j=1,2,n) \quad K = \frac{14}{L_n m}$$

هنجار شده ماتریس P (1,2,n,...)، لگاریتم نپری L_n

شماره پاسخگو i ، شماره مقوله j ، تعداد پاسخگو m

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها ($j=1,2,n,\dots$) ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شد. بر این اساس هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (j) بیشتری برخوردار است برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شد:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت j ، بار اطلاعاتی هر مقوله j ، تعداد مقوله‌ها n ، شماره مقوله j

لازم به ذکر است در محاسبه j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد به دلیل بروز خطا و جواب بی‌نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک $1/00000$ جایگزین شده است؛ اما j شاخصی است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام با توجه به شکل پاسخگوها مشخص می‌کند (آذر، ۱۳۸۰). از طرفی با توجه به بردار n ، مقوله‌های حاصل از پیام را نیز رتبه‌بندی نمودیم.

یافته‌ها

یافته‌های حاصل از میزان توجه به روش‌های تربیتی در کتاب درسی پایه هفتم پیام‌های آسمانی در جدول ۵ منعکس شده است.

جدول ۵. توزیع فراوانی روش‌های تربیت اسلامی در کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم

روش‌های کلی	روش‌های جزئی	فراوانی	درصد
ایجاد	زمینه سازی	۱۱	۲/۷
	بصیرت‌بخشی	۱۶	۳/۹
	الگویی	۱۱	۲/۷
	تبشیر	۳۸	۹/۳
	تشویق	۸	۲
	تکریم	۱۲	۲/۹
	محبت‌ورزی	۲۱	۵/۱
اصلاحی	مراقبه و محاسبه	۲۵	۶/۱
	تغافل	۷	۱/۷
	تذکر و یادآوری	۴۶	۱۱/۳
	امر به معروف و نهی از منکر	۴۳	۱۰/۵
	انذار	۱۲	۲/۹
	عبرت	۱۸	۴/۴
	توبه	۸	۲
اقتضایی	برهان و استدلال	۱۵	۳/۷
	پرسش و پاسخ	۴۰	۹/۸
	تمثیل	۲۷	۶/۶
	تلقین به نفس	۸	۲
	موعظه	۱۲	۲/۹
	مشورت	۷	۱/۷
	دعا	۲۳	۵/۶
مجموع		۴۰۸	۱۰۰

داده‌های حاصل از جدول ۵ حاکی از این است که از مجموع ۴۰۸ فراوانی، بالاترین فراوانی متعلق به روش «تذکر و یادآوری» با ۴۶ فراوانی (معادل ۱۱/۳ درصد) و کمترین فراوانی متعلق به روش «تغافل و توبه» با ۷ فراوانی (معادل ۱/۷ درصد) است. پردازش دیگری نیز انجام شد. بدین معنا که روش‌های کلی تربیت اسلامی به تفکیک بخش‌های مختلف کتاب درسی پیام‌های آسمان و دروس هر بخش پایه هفتم مورد پردازش قرار گرفت که داده‌های آن در جدول ۶ نشان داده شده است.

جدول ۶. توزیع فراوانی روش‌های تربیت اسلامی در بخش‌های پنج‌گانه کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم

فصول کتاب	دروس کتاب	روش‌های کلی تربیت اسلامی			فراوانی	درصد
		ایجاد	اصلاحی	اقتضایی		
خداشناسی	اول	۸	۸	۹	۲۵	۶/۱
	دوم	۶	۶	۱۸	۳۰	۷/۴
معاد	سوم	۱۰	۲	۸	۲۰	۴/۹
	چهارم	۸	۱۲	۹	۲۹	۷/۱
راهنماشناسی	پنجم	۶	۱۵	۱۲	۳۳	۸/۱
	ششم	۱۲	۱۷	۱۰	۳۹	۹/۶
	هفتم	۶	۲۳	۱۰	۳۹	۹/۶
	هشتم	۶	۷	۵	۱۸	۴/۴
راه توشه	نهم	۶	۶	۱۱	۲۳	۵/۶
	دهم	۷	۳	۷	۱۷	۴/۲
	یازدهم	۸	۱۵	۶	۲۹	۷/۱
	دوازدهم	۰	۱۷	۴	۲۱	۵/۱
اخلاق	سیزدهم	۱۶	۹	۱۰	۳۵	۸/۶
	چهاردهم	۵	۱۲	۵	۲۲	۵/۴
	پانزدهم	۱۳	۷	۸	۲۸	۶/۹
مجموع		۱۱۷	۱۵۹	۱۳۲	۴۰۸	۱۰۰

داده‌های حاصل از جدول ۶ حاکی از این است که در فصل‌های مختلف کتاب پیام‌های آسمان به میزان متفاوتی به روش‌های کلی تربیت اسلامی توجه شده است. بدین معنی که در فصل «خداشناسی» ۵۵ فراوانی (۱۳/۵ درصد)، در فصل معاد ۴۹ فراوانی (۱۲ درصد)، در فصل «راهنماشناسی» ۱۲۹ فراوانی (۳۱/۶ درصد)، در فصل «راه توشه» ۹۰ فراوانی (۲۲/۱ درصد)، در فصل «اخلاق» ۸۵ فراوانی (۲۰/۸ درصد) به روش‌ها اختصاص داده شده است.

جهت پی بردن به بار اطلاعاتی داده‌های حاصل به بهنجار کردن داده‌های حاصل پرداخته شد که نتایج آن در جدول ۷ گزارش شده است.

جدول ۷. میزان بار اطلاعاتی روش‌های تربیت اسلامی در کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم

روش‌های کلی	اقتضایی	ایجاد	اصلاحی
بار اطلاعاتی (EJ)	۰/۹۵۱	۰/۹۴۵	۰/۹۷۵

تحلیل داده‌های حاصل از جدول ۷ حاکی از این است که به ترتیب «روش اصلاحی»، بیشترین و «روش ایجاد» کمترین بار اطلاعاتی را به خود اختصاص داده است. جهت آگاهی از ضریب اهمیت روش‌ها مجدداً پردازش در سطح بالاتری انجام شد که داده‌های آن در جدول ۸ آمده است.

جدول ۸. میزان ضریب اهمیت روش‌های اسلامی در کتاب پیام‌های آسمان پایه هفتم

روش‌های کلی	اقتضایی	ایجاد	اصلاحی
ضریب اهمیت (WJ)	۰/۳۳۱	۰/۳۲۹	۰/۳۴۰

تحلیل نتایج حاصل از جدول ۸ حاکی از این است که از بین روش‌های کلی، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به روش اصلاحی (۰/۳۴۰) و کمترین ضریب اهمیت مربوط به روش ایجاد (۰/۳۲۹) است. براساس روش شانون هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری برخوردار است. از این رو روش اصلاحی در کتاب درسی پیام‌های آسمان از درجه اهمیت بیشتری برخوردار است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از انجام این مطالعه بررسی میزان توجه به روش‌های تربیت اسلامی در کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم بود. یافته‌های حاصل حاکی از این است که در مجموع، در کتاب درسی پیام آسمان ۴۰۸ مرتبه به روش‌های تربیت اسلامی توجه شده است که در بخش «روش ایجابی» به ترتیب بالاترین فراوانی به «روش تبشیری» و کمترین فراوانی به «روش تشویق» مربوط است. در «روش اصلاحی» به ترتیب بالاترین فراوانی به «روش تذکر و یادآوری» و کمترین فراوانی به «روش تغافل» مربوط بوده و در بخش «روش اقتضایی» بالاترین فراوانی به «روش پرسش و پاسخ» و کمترین فراوانی به «روش مشورت» مربوط می‌باشد. از این رو «روش اصلاحی» از جمله روشی است که در پیام‌های آسمان پایه هفتم مورد توجه نویسندگان قرار گرفته است. «روش‌های ایجابی» و «روش‌های اقتضایی» به ترتیب در ردیف دوم و سوم قرار گرفته‌اند.

علاوه بر این یافته‌های حاصل از پراکندگی روش‌های تربیتی براساس فصول پنج‌گانه کتاب پیام‌های آسمان حاکی از این است که در میان فصول پنج‌گانه کتاب، فصل راهنماشناسی بیشترین میزان توجه و فصل معاد کمترین میزان توجه را به خود اختصاص داده است. همچنین در فصل خداشناسی این روش‌های سه‌گانه (اصلاحی، ایجابی و اقتضایی) نسبت به حجم کتاب مورد توجه جدی قرار نگرفته‌اند. نکته دیگر این که به لحاظ موضوع، مباحث اخلاقی نسبت به سایر موضوعات کتاب حجم کمتری به خود اختصاص داده است. این عدم تناسب بین محتوا و متون درس با یک مراجعه ساده و نگاه اولیه به جدول ۲ کاملاً مشخص است. مسلم است که رفع این نقصه باید مورد توجه جدی برنامه‌ریزان و مؤلفین کتب درسی قرار گیرد.

همچنین یافته دیگر این مطالعه حاکی از آن است که بیشترین میزان بار اطلاعاتی مربوط به روش اصلاحی و کمترین میزان بار اطلاعاتی مربوط به روش ایجابی است. این یافته‌ها، نیز نامتوازن بودن و عدم توجه یکسان به روش‌های تربیت اسلامی را نشان می‌دهد. دقت در این یافته بیانگر آن است که به «روش ایجابی» کمترین توجه شده است، در حالی که نوجوانان پایه هفتم استعداد بالایی برای دریافت و ایجاد رفتارهای پسندیده دارند. برعکس به «روش‌های اصلاحی» توجه بیشتری شده است، در حالی که اصلاح اخلاق و رفتار مربوط به سنین بالاتر عمر است که انسان به تثبیت خلق و خو

می‌رسد. بر این اساس سطح توجه به روش‌های تربیت اسلامی در این کتاب باید متناسب با ویژگی‌های روان‌شناختی و زیست‌شناختی دانش‌آموزان باشد، که مورد بی‌دقتی واقع شده است که این امر نیازمند نظرخواهی از متخصصانی چون روانشناسان تربیتی، برنامه‌ریزان درسی و روان‌شناسان رشد است. یافته‌های مطالعه حاضر همسو با یافته‌های مطالعات زهدات (۱۳۸۶)، رمضان (۱۳۸۹)، شریفی (۱۳۸۹) و عابدی (۱۳۸۵) است. این محققان در استخراج روش‌های تربیتی به روش‌هایی از قبیل روش‌های مشورت، تشویق، محاسبه، تذکر، یادآوری نعمت‌ها، امر به معروف و نهی از منکر، موعظه، زمینه‌سازی، الگوسازی و تغافل اشاره نموده‌اند.

در رابطه با پراکندگی روش‌ها در بخش‌های مختلف کتاب پیام آسمان پایه هفتم، قابل ذکر است که در مبحث اخلاق میزان پراکندگی روش‌ها نسبت به سایر مباحث کمتر است و این یافته با یافته افکاری (۱۳۹۳) هماهنگ و همسوست. مطالعه افکاری (۱۳۹۳) نشان داد که عمده محتواهای مطرح شده در بخش اخلاق متمرکز بر پند و اندرز اخلاقی است و از شیوه‌ها و روش‌های تربیتی در جهت ارتقای شناخت ارزش اخلاقی و در نهایت التزام به آموزه‌های اخلاقی کمتر بهره گرفته شده است.

در رابطه با پراکندگی روش‌ها در بخش راهنماشناسی، یافته‌های حاصله با اشرفی (۱۳۸۹) و کلبعلی (۱۳۸۴) هماهنگ و همسوست. یافته اشرفی (۱۳۸۹) حاکی از این است که در بخش راهنماشناسی عمدتاً محتواهای مطرح شده بر حوزه شناخت متمرکز است و کمتر به روش‌های تربیتی به‌طور نظام‌مند توجه شده است. نکته قابل توجه در محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم این است که روی هم رفته این کتاب اساساً محتوا محور بوده و بخش اعظم آن براساس حیطه دانش تنظیم شده است. یافته‌های این محققان همگی از دانش محور بودن محتوای کتاب درسی هدیه‌های آسمان و پیام‌های آسمان پایه‌های دوره ابتدایی حکایت می‌کند.

از این رو نتایج پژوهش حاضر می‌تواند زمینه‌ای را جهت بازاندیشی و بازنگری محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان فراهم آورد تا سیاست‌گذاران آموزشی و برنامه‌ریزان درسی در برنامه‌های آتی به روش‌های کمتر توجه شده، مانند روش‌های ایجاد به عنوان حلقه‌ای مفقوده، توجه بیشتری داشته باشند. علاوه بر این روش‌های ایجاد، در پایه‌گذاری اخلاق و رفتارهای پسندیده مناسب سنین رشد دارای نقش

مهم و تعیین‌کننده‌ای است. چون دانش‌آموزان پایه هفتم از این ویژگی برخوردارند، باید در محتوای کتاب پیام‌های آسمان به آن اهتمام خاص داشته باشند. براین اساس پیشنهاد می‌شود محتوای کتاب پیام‌های آسمان از توازن در سه بخش اصلی خدانشناسی، راهنماشناسی و معاد برخوردار باشد. ضمن این که مبحث اخلاق از غنای بیشتری برخوردار شود. همین‌طور برنامه‌ریزان درسی می‌توانند با استفاده از روش‌های تربیت اسلامی که در این پژوهش معرفی شد، به عنوان الگویی عملی جهت‌گزینش، طراحی و تدوین برنامه درسی مناسب‌تر (برای پرورش همه‌جانبه هویت دینی و معنوی دانش‌آموزان) استفاده نمایند. نهایتاً طراحی بسته‌ها و نرم‌افزارهای مرتبط با آموزش روش‌های تربیت اسلامی ویژه معلمان، دانش‌آموزان، والدین و کارشناسان می‌تواند به عنوان مکمل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان مورد استفاده قرار گیرد.

از محدودیت‌های این پژوهش می‌توان به محدود بودن موضوع به کتاب درسی پیام‌های آسمان پایه هفتم؛ محدود نمودن تحلیل به بخش روش‌های تربیت اسلامی اشاره کرد. از این رو در تعمیم یافته‌های این پژوهش به سایر حوزه‌های دیگر از جمله مبانی و اصول تعلیم و تربیت اسلامی در کتاب‌های درسی پیام‌های آسمان پایه‌های دیگر باید اجتناب نمود. بر این اساس به لحاظ پژوهشی پیشنهاد می‌شود سایر محققان در مطالعات خود به تحلیل محتوای کتاب درسی پیام‌های آسمان براساس سایر حوزه‌ها از قبیل اهداف، مبانی و اصول تعلیم و تربیت اسلامی بپردازند.

- قرآن کریم، (۱۳۸۶). (ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی). مشهد: آستان قدس رضوی.
- نهج البلاغه، (۱۳۸۷). (ترجمه محمد دشتی). قم: نشر جمال.
- آذر، عادل. (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا. فصل‌نامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، ۱۱ (۳۷ و ۳۸)، ۱-۱۸.
- آمدی تمیمی، عبدالواحد. (۱۳۷۳). غرر الحکم و درر الکلم، شرح محمدتقی خوانساری. تهران: دانشگاه تهران.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۰). عیون اخبار الرضا (ع)، (ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری). تهران: نشر صدوق.
- اسکات، ویلیام. (۱۳۹۱). تئوری حسابداری مالی، (ترجمه علی پارسائیان). تهران: ترمه.
- اشرفی، هدی. (۱۳۸۹). بررسی نمودهای تربیت دینی در کتاب درسی فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سوم راهنمایی تحصیلی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور تهران.
- افخمی اردکانی، محمدعلی. (۱۳۸۴). تبیین مبانی، اصول و روش‌های تربیت در نهج البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه علامه طباطبائی.
- افکاری، فرشته. (۱۳۹۳). نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی در کتاب‌های درسی بخوانیم، بنویسیم، قرآن، هدیه‌های آسمان، تعلیمات اجتماعی و طراحی الگوی برنامه درسی. پایان‌نامه دکتری رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- باقری، خسرو. (۱۳۹۰). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. جلد اول. تهران: مدرسه.
- بهرامی، لیلا. (۱۳۸۷). نگاهی به روش‌های تربیت از دیدگاه نهج البلاغه. پایان‌نامه سطح ۲، رشته اخلاق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی جامعه الزهراء (س) قم.
- دلشادتهرانی، مصطفی. (۱۳۸۲). روش‌های تربیت در نهج البلاغه. تهران: دریا.
- رمضانی، فاطمه. (۱۳۸۹). اصول و روش‌های تربیت اجتماعی کودک براساس قرآن و نهج البلاغه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تعلیم و تربیت اسلامی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- رهنمایی، احمد. (۱۳۸۸). درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- زهادت، عبدالمجید. (۱۳۸۶). تعلیم و تربیت در نهج البلاغه. قم: بوستان کتاب.
- شریفی، عنایت‌الله. (۱۳۸۹). روش‌های تربیت اخلاقی در نهج البلاغه. فصل‌نامه آفاق دین، (۲)، ۷۷-۱۰۰.
- صدری افشار، غلامحسین. (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی معاصر. تهران: فرهنگ معاصر.
- عابدی، لطف‌علی. (۱۳۸۵). روش‌های تربیتی از منظر نهج البلاغه. مجله دانشکده علوم انسانی، ۱۵ (۶۲)، ۷-۳۶.
- عبده، محمد. (۱۴۰۹ق). شرح نهج البلاغه. بیروت: دارالبلاغه.
- فتحی‌زاده، رقیه. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کتب پیام‌های آسمان دوره راهنمایی از حیث پرداختن به ابعاد مختلف دین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلیخال.
- قرائتی، محسن. (۱۳۹۱). امر به معروف و نهی از منکر. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کارل، الکسیس. (۱۳۸۵). انسان موجود ناشناخته، (ترجمه پرویز دبیری). تهران: مهرافروز.
- کلبعلی، ایراندخت. (۱۳۸۴). محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی، اجتماعی و ادبیات فارسی در رابطه با آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی. تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- معین، محمد. (۱۳۸۷). فرهنگ معین. تهران: بهزاد.
- موسوی‌کاشمری، مهدی. (۱۳۸۶). روش‌های تربیت. قم: بوستان کتاب.
- میرعارفین، فاطمه. (۱۳۸۶). نقد و ارزیابی محتوای کتاب درسی دین و زندگی سال سوم دبیرستان (با تأکید بر برنامه درسی). فصل‌نامه اندیشه‌های نوین تربیتی، ۳ (۱ و ۲)، ۸۷-۱۱۹.
- نوریان، محمد. (۱۳۸۹). تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. تهران: گویش نو.